

3 (1)

Tabula 2000

Szemináriumi dolgozatok Tübingenből

Ulrich Hägele – Gudrun M. König, Hrsg.: *Völkische Posen, volkskundliche Dokumente. Hans Retzlaffs Fotografien 1930 bis 1945.* Marburg: Jonas Verlag, 1999. 240 p.

Szinte kényezteti a társadalomtudományok vizualitással foglalkozó szakembereit a német Jonas Könyvkiadó. Sorra jelenti meg képeskönyveit, illetve a vizuális antropológusok részéről közérdeklődésre számot tartó munkákat. Tavalyi kiadványuk a tübingeni Ludwig Uhland Intézet Empirikus Kultúratudományért kutatócsoportjának munkálatairól ad hírt. A veretes szervezetenév huszonegy egyetemi hallgatót (egy szeminárium résztvevőit) és oktatóikat, azaz a könyv két szerkesztőjét, illetve egy külső szerzőt takar. Ennek tükrében már nem is tűnik olyan furcsának sok dolog, ami a kötet első átlapozásakor rögvest szemet szúrt. Nevezetesen hogy miért a női nem képviselői teszik ki a szerzők döntő többségét, miért többszerzős (két, illetve három fővel) az írások fele, s azok miért olyan nyúlfarknyiak? A szövegek átlagos terjedelme 3–6 oldal, ami az igazán szűkösre vett szövegtükröt, illetve a nagyméretű képeket tekintve nagyon kevés. Csupán két jelentősebb terjedelmű írás található a könyvben, a szerkesztők bevezető szövege,¹ illetve egy női szerzőhármass munkája.

A technikai szerkesztést, a tipografálást, illetve a fotográfiai munkákat is a hallgatók, a kutatócsoport tagjai végezték. A bevezetővel együtt 18 írást olvashatunk a könyvben. Ebből egy – a bevezető – a szerkesztőké, kettő pedig a „vendégé”, Katrin Weberé.

A könyv jó egynegyedét a technikai és a tartalmi melléklet teszi ki. Található egy képes, címekekkel és leltári jelzettel ellátott jegyzék a Tübingenben található Retzlaff-fotókból, részletes Retzlaff-bibliográfia, a felhasznált képek forrásjegyzéke, illetve a hivatkozott irodalom jegyzéke, amely duplum, mert ezeket már a hivatkozásokban nagyon precízen és egyértelműen azonosíthatóan közlik az egyes tanulmányok szerzői.

A két oktató-szerkesztő közül Ulrich Hägele az ismertebb s egyben színesebb személyiség. Eddigi munkái közül feltétlenül említést érdemel *Fotodeutsche* című munkája (Hägele 1998), mely a németekről Franciaországban alkotott képek ikonográfiai elemzésére vállalkozott, s nem hagyható ki az 1960-as évek motorkerékpáros-kultúrájáról szóló könyve (Hägele 1997) sem. Ez utóbbi a társadalomtudományi művekhez képest példátlan sikert ért el a könyvpiacra, hiszen mára már majdnem minden motoros életformát élő-képviselő személy könyvespolcán megtalálható.

A szerkesztőpáros másik tagja, Gudrun M. König jóval szerényebb szakmai múlttal rendelkezik, mely elsősorban kultúr- és tudománytörténeti szempontból mondható jelentősnek (König 1996). Hägeléhez hasonlóan König is aktív tübingeni egyetemi oktató,

következetesen munkálkodik tanítványaival együtt a néprajzi fotográfia – és általában minden gyűjteményt felhalmozó fotográfiai irányzat – alapproblémáinak, a katalogizálásnak, a csoportokba sorolásnak, illetve a visszakereshetőségnek megoldásaival. Emellett szinte megszállottan, a témát számtalan aspektusából vizsgálva foglalkozik a német néprajz és a fasizmus kapcsolatával.

A szeminárium, majd az abból született könyv központi témája a német néprajzi fotográfia emblemikus egyénisége, Hans Retzlaff. Retzlaff jelentőségét elismeri a jelenkori német néprajz is, több kisebb-nagyobb publikáció és egy jelentősebb összefoglaló munka (Philipp 1987) jelent már meg munkásságáról, pontosabban a két világháború között betöltött szerepéről. Legjelentősebb „életrajzírója” az a Claudia Gabriele Philipp, aki már korai, a hitleri autópályák mitikus továbbéléséről szóló társmunkájával (Stommer-Philipp 1982) felhívta magára a szakma figyelmét, s ma mint jó nevű fotótörténész dolgozik.

Retzlaff 1948-as portréján (21. p.) – minden bizonnyal a háborúnak és előzményeinek, következményeinek nagy számvetésén már túl – egy tipikus német kispolgár, egy pontos és precíz hivatalnok látható. Hosszú hajtokájú, minőségi anyagból készült öltönyzakó, mellény, melyben nem láthatóan, de feltehetően ott található az apai zsebkönyv, sötét nyakkendő, vizes fésűvel elválasztott, kissé gyérülő hajzat, elálló fülek, frissen borotvált arc, szinte már nyájas, megalkuvó tekintet a világos szemekből. Nem túl érdekes ember, mondhatnánk. Hogyan lehetett a német néprajzi fotográfia meghatározó alakjává?

Adolf Hitler mondta egy, a *Mein Kampf*ot propagáló tömeggyűlésen, hogy a kép és ezen belül a fotográfia az egyik legnagyobb közösségformáló erő – a nemzetiszocializmus számára. A náci propagandagépezet ennek nagyon sok figyelmet szentelt, vizuális szakemberek népes csapatát alkalmazta. Ennek köszönhetően alapították meg az *Illustrierter Beobachter*t, a *Völkischer Beobachter* képes testvérkiadványát.

A német néprajz a két világháború között gyakorlatilag teljes kapacitásával a hitleri *Blut und Boden* elmélet igazolásához keresett – és hite szerint talált is – bizonyítékokat. Minden erejével a fajtabeli, a tősgyökeres tipizálható alakjait igyekezett elkülöníteni a fajtaidegentől a Harmadik Birodalom éppen aktuális és éppen vágyott határain belül és kívül (Weber-Kellermann – Bimmer 1985:103–112).

Az „ősforrás” keresésében, kidolgozásában és a mindennapok szintjén való propagálásában a tübingeni intézménnyel együtt – mert hisz egy igazi hivatalnok mi mást is tehetne? – Retzlaff is tevékenyen részt vett. Rengeteget dolgozott magyar nyelvterületen élő németek körében is, ma is jelentős dokumentumértéket képviselnek Erdélyben készített fotográfiái. Rendszeresen jelentek meg néprajzi témájú képei különféle politikai és propagandalapokban, naptárakon, a „fajtisztaság” eszméjét szolgáló kiadványokban.

Retzlaff az 1930-as években még filmet is készített a fekete-erdői parasztok mindennapi életéről. A film a kor szellemének megfelelő klisékből építkezik, erősen szembeállítja a paraszti életet – annak tisztaságával és mindennapi harcosságával – és a városi élet dekadens elpuhultságát, egyben értékítéletet mondva erről. Ettől függetlenül jelentős dokumentumértékkel bír a film, mint azt a pár évvel ezelőtt készült *Fekete-erdő tegnap és ma* című film is mutatja. Walter Dehnert és Dieter Barth „ilyen volt régen, ilyen ma” típusú kor-összehasonlító munkájában a múltbeli alapot Retzlaff filmje adja.

Retzlaff-fotográfiák már jóval a háború után, még a szerző halála előtti években is szép számmal szerepeltek különféle kiadványokban, bár ezekről elmondható, hogy kizárólag építészettörténeti művek voltak, s mind régi, egyszer vagy többször publikált fotográfiáiból álltak. Új képeket már nem készített, vagy ha mégis, nem a nyilvánosság számára. Fotográfiái természetesen kikerülhetetlenek voltak a közelmúlt s azok lesznek a jövő etnológiai irodalma számára is. Az 1975-ös kiadású, Bernatzik-féle *Neue große Völkerkunde* is nagyban épített Retzlaff képeire (Bernatzik 1975).

Maga a tübingeni dolgozatfűzér is erre vállalkozik – változó sikerrel. A szerkesztők bevezető tanulmánya az ilyes többszerzős munkák klasszikus hagyománya szerint készült, azaz igyekszik a témában kevésbé járatos olvasó előtt is ismertté tenni a retzlaffi hagyatékot, kiemelni munkásságának főbb etapjait, mindezt elhelyezni a hitleri időszak kötelezően determináló díszletei között. Ismerteti azt a folyamatot, hogy hogyan válik a néprajzi fotográfia a náci propaganda hatékony szolgálójává, a korai képkészítői kánon hogyan amatőrizálódik, majd különféle populáris esztétikai szűrőkön keresztül hogyan kezd meg tömegtermelését. Megkapjuk ezeknek a képeknek az ismertetőjegyeit, s azokat a propagandisztikus képstratégiákat, amellyel végül hatásukat elérni kívánták.

Nagyon pontosan és szabatosan tálalva kapjuk mindezen tudnivalókat, talán túlságosan is úgy. A szerzők csak egy-egy villanás erejéig lépnek ki a történeti ismertetés keretei közül, láthatólag minden figyelmüket leköti az, hogy az egymás mögé sorakoztatott tényeket következetesen igazolják. Ez a szemlélet amúgy az egész könyvre rányomja bélyegét, több olyan munkát is találhatunk, ahol a hivatkozások szövegmenyisége eléri vagy meghaladja a dolgozatét.

A bevezetés után négy fejezetre osztva találhatjuk a hallgatói dolgozatokat. Rögtön az elsőben megmutatkozik a válogatás kettőssége. Két történeti leíró, arasznyi hosszúságú, említhetetlenül semmitmondó munka után következik a könyv legjobban felépített és átgondolt tanulmánya² egy női szerzőhármastollából. Az írás különféle Retzlaff-portrék ikonográfiai összevetését és elemzését adja. Vizsgálva azt, hogy hogyan lényegülnek át eredetileg társadalomtudományi igényességgel készített, meglehetősen dokumentumértékkel bíró néprajzi fotográfiák a náci propaganda-szakemberek keze nyomán ideologikus képekké. Hátborzongató látni a professzionista képmanipuláció folyamatát, hogy hogyan fordul át negatívjába az eredeti jó szándék, s hogy mennyire ki vagyunk szolgáltatva a valóban profi szakemberek akarátának. Megdöbbenő látni azért is, mert szinte ugyanazokat az archetipikus motívumokat látjuk a náci világnézet szolgálatában, amelyek ma is hatnak ránk, amelyek naponta visszaköszönnek gigantposzterek formájában (csak kissé színesebben, s egész más ideológiák alkalmazásában).

A tanulmány három, nagyon tudatosan kiválasztott témakörben – parasztok, testek és viseletek – vizsgálja az ikonográfiai alapprogramokat. Meggyőzően tárul fel előttünk egy-egy esettanulmány során a manipuláció: hogyan válnak Retzlaff-fotók, barokk korból származó templomi szobrok, népi viseletek ikonografikus elemei nácivá.

Szinte kívánczik e munka után a következő³ – és ez a szerkesztők szakértelmét dicséri –, mely az előző tanulmány képtípusainak kölcsönhatásait elemzi. Kiadványokban, újságokban található képegyüttesek valamilyen szerkesztési elv alapján egymás mellé, alá került fotográfiák kontextusvizsgálatát ígéri a tanulmány címe. De nem ezt kapjuk, a szerzők megragadnak a bemutatásnál. Ami ugyan kellő alapot adna a későbbi analízisnek, de az nem történik meg. Az a tény, hogy a leírás következetesen minden dolgozat-

ban ilyen erős hangsúlyt kap, feltétlenül a közös stúdiómokra vezethető vissza. Mintha a hallgatók egy jól begyakorolt leckét mondanának vissza, s azt kell mondjuk, nagyon jól megtanulták a tananyagot. Felsőbb osztályba léphetnek.

Nem úgy a következő fejezet, a *Fényképezett kánon* résztvevői. Sajnos azt kell mondanunk, hogy e részben említésre méltó tanulmány nem található; nem lehet mást említeni ezekről az írásokról, melyekből szinte süt a kínlódás, a muszájból végzett feladatok izzadságszaga, amikor két-három oldalas dolgozatokat egész csoportok írnak, mikor ezen szövegek túlnyomó többségükben kompilációk, mondatonként bukkannak elő idézetek, hivatkozások a neves elődök munkáira. Belátható, hogy bizonyos terjedelem alatt nem érdemes „tanulmányt” írni, mert a téma nem fejthető ki. S még szomorúbb a kép akkor, ha látjuk az egyes munkák nagyon ígéretes, izgalmas címeit.⁴

A következő fejezetben, mely *A munka világának részletei* címet viseli, szemmel látható a szerkesztők erőlködése, hogy a benne szereplő két írást elhelyezzék a kötetben. Mert azok majd minden tekintetben kilógnak a többi közül. Az első ipari munkásokról készített fotográfiákat elemez. Az erősen ideológiai töltetű munkásfotó központi eleme volt a náci képiségnek. Szinte kirakatként mutogatta mindenütt, büszkén arra, hogy a Weimari Köztársaság általános munkanélküliségét teljes foglalkoztatottsággá tudta fordítani. A szerzőpáros remekül vezeti végig az olvasót a glorifikált munkáskép kialakulásán, változásán, a verbális propagandával való kapcsolatain. Látszik azonban az íráson az a nehézkes próbálkozás, hogy mindenképpen kapcsolódási pontokat keres a Retzlaff-hagyatékkal, de nem jut túl egy-egy „így csinálta Retzlaff is...” megállapításon.

A fejezet másik tanulmánya három, ugyanazt a témát ábrázoló fotót vizsgál. Egy 1930-as évekbeli esetről van szó, amely ma is történhetne: a terepmunkát végző kutatók egymás kezébe adják a kilincset egy nagyon attraktív adatközlőnél. Mindenki elkészíti a „nagy képet”, de mivel mindannyian ugyanazt a képi sémát keresik, mindhárom kép gyakorlatilag ugyanazt ábrázolja. A téma roppant kívánatos, szinte kínálja magát a módszertani, terepmunka-elméleti vagy akár vizualitásbeli fejtegetésekre. A szerző azonban nem képes kiszakadni a kuriozitás létrehozta rácsodálkozásból, a mélyebb értelmezéssel adós marad.

Az utolsó tartalmi fejezeten mintha a szerkesztők szelleme uralkodna. Egyrészt szerepet vállaltak az egyik tanulmány írásában, másrészt ugyanazok a témakörök, amelyek eddigi munkásságukat jellemzik, kerültek terítékre – mások által. Az első tanulmány Retzlaff kedvenc, általa legtöbbször vizsgált népcsoportjának, a szorboknak a fotóival foglalkozik.

A következő két rövid, könnyen felejthető írás eljárásában ugyanaz, mint az eddigi rövid munkák: iskolás felmondása a jól-rosszul megtanult leckének, melyben nem tudnak elszakadni a közvetlen alaptól, az elemzés kiindulópontjául szolgáló képektől, megrekednek a száraz leírásnál és a történeti adatok elősorolásánál.

A fejezet negyedik tanulmánya ennél jóval többet ígér és ad az olvasónak. Annak ellenére, hogy az egyik szerkesztő, Hägele kedvenc témáját, a németek képeskönyvekben való megjelenését dolgozza fel, sokkal többet mutat egyszerű diákutáznatnál. A szerző történetiségében végigköveti, hogy az egyes Retzlaff-fotók hogyan alkalmazkodtak az aktuális politikai irányzatokhoz, s az egyes képek hogyan alakultak át értelmezéssel viszonyaikat tekintve a megjelenés helyétől függően. Nagyon izgalmas a németek önmagukról való és önmaguknak szóló képének változását a két képes példa segítségével

nyomon követni. Figyelni a fotográfiák átalakulását, hogy hogyan lesz a bánáti vagy erdélyi szász arcból, néprajzi dokumentumból nemzetiszocialista propagandakép.

A könyv utolsó értekezése a személyes és a közösségi mitológiák átadásának vizualitásbeli sajátosságait boncolgatja. Keresi a retzlaffi néprajzi fotográfiák azon ismérveit, amelyek a valóság és a transzcendens idealizmus között egyensúlyozva alkalmassá teszik a mitikus elemek átadására. A szerző a két világháború közti német néprajzot egyértelműen e vizuális retorika művelőjének tartja. Sajnos csak a már megszokott formában, azaz épphogy a problémafelvetés felszínéig jutva, ahol hirtelen abba is marad. A terjedelem győzedelmeskedik a tartalom felett.

A tetemes mennyiségű, precízen összeállított képes és szöveges melléklet lapozgatása közben eltöprenghetünk azon, hogy miként könyveljük el magunkban ezt a kiadványt. Ha egyetemi hallgatók dolgozatait olvastuk, akkor nagyjából rendben vagyunk. Szép számmal találhattunk kezdeti zsenyéket tehetséges fiataloktól. Ahogyan mondják, innen van hová fejlődni.

Ha a retzlaffi életműről eddig ismertek színesítését, további adalékokkal való ellátását vártuk, akkor sem kell csalódnunk. Rengeteg olyat tudhattunk meg, ami – ha nem is helyezi új megvilágításba – árnyalja a nagy német néprajzról eddig alkotott képet.

Ha képeskönyvet szeretnénk, akkor sem kell fanyalognunk. Eddig soha nem közölt Retzlaff-fotográfiák kerülhetnek szemünk elé, elfogadható minőségben és viszonylag nagy számban. És azt el kell ismernünk, hogy Hans Retzlaff kiváló néprajzi fotográfus volt, érdemes a képeit megnézni.

Ha azonban egy maradandó, minden ízében egyenletesen tartalmas, revelatív erőket felvonultató, az olvasót szellemi izgalomban tartó társadalomtudományi tanulmánykötetet szeretnénk birtokunkban tudni, ne ezt a könyvet emeljük le a bolt polcáról.

JEGYZETEK

1. Gudrun M. König – Ulrich Hägele: Eine Etappe den volkskundlichen Fotogeschichte. I. m. 8–39. p.
2. Margit Haatz – Agnes Matthias – Ute Schulz: Retzlaff-Portraits im ikonographischen Vergleich. I. m. 50–67. p.
3. Gregor Julien Straube – Anna Dreßler-Matsysik: Bilder im Kontext: Fotobände. I. m. 68–75. p.
4. Die Politik hinter der Tracht; Die Biographie eines Bildes; Bildformeln der Tracht: Portrait, Sequenz, Reihe; Masken, Narren und Nazis; Bildformeln der Fastnacht; Männer, Frauen, Paare.

IRODALOM

BERNATZIK, HUGO ADOLF, HRSG.

1975 Neue große Völkerkunde. Völker und Kulturen in Wort und Bild. Herrsching: Pawlak.

HÄGELE, ULRICH

1997 Mopeds, Choppers, Strassenwanzen: jugendliche Gegenkultur in den sechziger Jahren. Hofmann: Institut für Sportgeschichte Baden-Württemberg e. V.

1998 Fotodeutsche. Zur Ikonographie einer Nation in französischen Illustrierten 1930–1940. Tübingen: Ludwig-Uhland-Institutes der Universität Tübingen.

KÖNIG, GUDRUN M.

1996 Eine Kulturgeschichte des Spazierganges: Spuren einer bürgerlichen Praktik 1780–1850. Wien–Köln–Weimar: Böhlau.

PHILIPP, CLAUDIA GABRIELE

1987 Deutsche Volkstrachten. Kunst- und Kulturgeschichte. Der Fotograf Hans Retzlaff 1902–1965. Marburg: Jonas Verlag.

STOMMER, RAINER – PHILIPP, CLAUDIA GABRIELE

1982 Reichsautobahn – Pyramiden des Dritten Reichs. Analysen zur Ästhetik eines unbewältigten Mythos. Marburg: Jonas Verlag.

WEBER-KELLERMANN, INGEBORG – BIMMER, C. ANDREAS

1985 Einführung in die Volkskunde/Europäische Ethnologie. Stuttgart: Sammlung Metzler.